

Det jämtländska bynamnet *Helgebacken* ur namntypologisk synvinkel

Av Olof Holm

Namn och bygd 110 (2022), 87–94.

Olof Holm, The Riksdag Library, Stockholm/Centre for Medieval Studies at Stockholm University: The Jämtland village name *Helgebacken* from a name typology perspective.

Abstract

This article discusses the village name *Helgebacken* in the parish of Oviken, Jämtland, recorded since the beginning of the 16th century. The author notes that there was once a farm next to *Helgebacken* called *Ungesvensbacken* and *Halvarsbacken*. This farm lay deserted during the 16th century. Sources show that during the 15th century, these names were preceded by the simplex name *Backen*. The author interprets the compound names as originally being farm names of a type that was common in Jämtland during the Late Middle Ages, comprising a personal name and the name of the mother village. *Helgebacken* can therefore be interpreted as ‘Helge’s farm in Backen’.

Keywords: place-name interpretation, Scandinavia, Jämtland, Medieval farm names.

Bynamnet *Helgebacken* i Ovikens sn i Jämtland är tidigast belagt i ett brev 1501 (vndher Hælghiebacka JHD 2 s. 273). Namnet kan förefalla vara enkelt att tolka, men i källorna föregås det av ett simplexnamn, *Backen*, belagt första gången 1438 (vnder baka JHD 1 s. 241) och troligen sista gången 1520 (vnder bakkæ JHD 3 s. 2; för utförlig beläggsredovisning se Devine 2021 s. 98). I brevet 1501 används namnen parallellt om en och samma persons bostadsort. Detta komplicerar tolkningen något. Varför har det med mansnamnet *Helge* sammansatta namnet tagits i bruk och varför har det enkla och av allt att döma äldre namnet med tiden försvunnit? Har det sammansatta namnet denoterat samma bebyggelse som det enkla eller bara en del därav?

I en artikel publicerad 2020 (Holm 2020a) gjorde jag ett försök att typologisera de mest framträdande medeltida bebyggelsenamnen i Jämtland, både med avseende på deras språkliga innehåll och hur de bildats. Bebyggelsenamn som språkligt ser ut som *Helgebacken*, med en personbenämnnande förled + naturbeskrivande efterled, kan enligt den typologi som där beskrevs tillhöra någon av följande typer, som jag här väljer att kalla typ 1 och 2:

1. Bebyggelsenamn med en naturbeskrivande efterled och en personbenäm-nande förled som särskiljer namnet från bebyggelsenamn på andra håll
2. Bebyggelsenamn med ursprung som gårdnamn av typen *Alfskålen* 'Alfs gård i Kälen'

Namn av typ 1 tycks som regel ha ett särskilt vanligt naturbetecknande ort-namnselement i efterleden, såsom *ås* eller *backe*, och det kan ibland iakttas i källorna att förleden har lagts till sekundärt. Detta gäller troligen när en bebyggelse *Backen* i Rödöns sn kallats *Håkanbacken* (Hakonabakka 1466, nu *Käla-backen*) till åtskillnad från en annan bebyggelse *Backen* i samma sn och när en bebyggelse *Näs* i Näs sn börjat kallas *Kungsnäs* (Konngsness 1362, avskr.; Holm 2020a s. 67). Det sistnämnda namnet skulle således kunna tolkas som 'den bebyggelse *Näs* som ägs av kungen', till åtskillnad från andra *Näs(et)*. För-leden får därmed en särskiljande funktion jämförbar med när t.ex. byn *Näset* vid älven Lången i Lits sn omtalas som *Långanäset* (j *langænæs* 1438 JHD 1 s. 240, j *langanes* 1439 ib. s. 244, nu *Litsnäset*, se kommentar i JHD Suppl. s. 44), till åtskillnad från andra *Näset* och då i synnerhet grannbyn *Näset* i Aspås sn (nu *Aspåsnäset*).

Namn av typ 2 har däremot uppstått som gårdnamn i en by, t.ex. när gårdar i byn Kälen i Rödöns sn kallats – här med angivande av äldsta beläggsformer – *Gowthækiel* (1403), *Pinnakøll* (1431), *Alffs kæel* (1447) och *Ketils keel* (1525). Om *Alfskålen* heter det sålunda 1447: »een halfuan gaard j kel som alffs kæel heeter». I dessa namn ingår av allt att döma moderbyns (eller modergårdens) namn som efterled (Holm 2020a s. 67 ff.). Förledens funktion blir här primärt att skilja de olika gårdarna i byn eller gårdsklungan från varandra. Namn av denna typ har således sitt ursprung som närhorisontsnamn, medan namn av typ 1 snarare kan betecknas som fjärrhorisontsnamn (se om dessa begrepp Strid 1999 s. 28).

I båda namntyperna får förleden antas vara given efter en tidigare ägare eller åbo och i vissa fall kan den sannolika namnlåtarens identifieras i källma-teriet. Till exempel är det känt att Kungsnäs ägdes av kungen 1362 och att *Alfskålen* ägdes av bonden Alf i Kälen, omtalad i livet 1431 och som avliden 1447.

Vilken typ tillhör då bynamnet *Helgebacken*? Bertil Flemström (1972 s. 90 f.) identifierade en trolig namnlåtare i *Helghe vndir Bakka* omtalad 1449–68 (JHD 1 s. 299, 2 s. 54), men kommenterade inte varför det sammansatta namnet togs i bruk. I min artikel (2020a s. 66 f.) uppfattade jag *Helgebacken* som ett namn av typ 1, det vill säga jag antog att den antroponymiska förleden fogats till namnet *Backen* i särskiljande syfte, för att förhindra sammanblandning med bebyggelser på andra håll. Josefin Devine (2021 s. 78) är inne på samma linje när hon påpekar att det i socknen finns flera bebyggelsenamn med

backen som huvudled och »olika särskiljande bestämningsleder», däribland *Helgebacken*, *Sölvbacken* och *Hanabacken*.

När min ovannämnda artikel publicerades hade jag dock inte klart för mig att ett tidigare oidentifierat namn, *Ungesvensbacken*, har betecknat en gård i direkt anslutning till och i samma backslutning som *Helgebacken*. Denna gård omtalas i källorna tidigast 1540 och låg då öde: »eth ødhæ bøle ... ssom hether vngghe sswens bakkæ» (31/12 Brunflo ÖLAp). Dessutom har man lokalt använt ett namn *Halvarsbacken* och när detta namn först dyker upp i källorna på 1500-talet avser det samma fastighet som *Ungesvensbacken* (se nedan). Det fanns med andra ord minst två bebyggelseenheter med antroponymiska namn på *-backen* som topografiskt anslöt till varandra: *Helgebacken* och *Ungesvensbacken*, den senare även kallad *Halvarsbacken*. Jag är därför nu benägen att snarare betrakta dessa namn som ursprungliga gårdnamn, med innebörderna 'Helges gård i Backen', 'Unge Svens gård i Backen' och 'Halvards gård i Backen'. Även dessa namn tycks således höra till den i Jämtland under senmedeltiden vanliga gårdnamnstypen *Alfskålen*, typ 2 ovan, bestående av ett personnamn + moderbyns osammansatta namn (se Holm 2020a s. 68 ff., Holm 2020b och Holm ms för ytterligare exempel).

Lokaliseringen av *Ungesvensbacken* och konkurrensen mellan detta namn och *Halvarsbacken* fordrar en liten utredning. Det ovannämnda brevet 1540 utgjorde ett bevis på att den då ödelagda gården Ungesvensbacken tagits i pant av prosten Erik Andersson i Oviken för 60 mark som kyrkoherden Nils Mattisson i Brunflo var skyldig honom. Närmare lägesangivelse saknas i brevtexten men på baksidan har någon, av allt att döma Erik Andersson själv, antecknat: »her nilsz breff halwardz backan».¹ Påskrifter av samma slag och med samma handstil har jag noterat på andra brev som har tillhört honom och som rör hans olika fastigheter: 1535 om Skottgården (SRAp 12/3 lagmansstolen i Brunflo), 1546 om Hanabacken (SRAp 26/2 Oviken), 1553 om Orrgården (SRAp u.d. u.o. = DN 15 nr 638). Detta visar att egendomen senast under Erik Anderssons livstid (han dog 1563) lokalt hade börjat kallas *Halvarsbacken* i stället för *Ungesvensbacken*. Denna slutsats kan dras även utifrån jordeböckerna. Samma jordegendom som benämns »Ungeswensbakann» o.d. i svenska jordeböcker från 1560-talet (t.ex. JR 1 s. 80, 2 s. 70) och 1611/12 (JäH 1611:7 f. 54r) kallas i danska jordeböcker från 1598/99 och framåt »Haluorbacke», »Hald-uorsbache» o.d. (Fornvårdaren 2 s. 15, SRA no. länsräk. 1:1, 1:3, 1:8, 2:3 etc.). Den var åsatt två vita hermelinskin i skatt.²

¹ Teckenföljden »wardz» är svårläst, men graferna *rd* är i alla fall tydliga.

² På 1560-talet och 1611–12 erlades skatten i mynt i stället för hermelinskin: 2 öre per skinn på 1560-talet och 4 öre per skinn 1611–12.

Fig. 1. Helgebacken i Ovikens sn med omgivningar. På platån öster om Helgebacken ligger Ovikens gamla och nya kyrkor. Från *H*:et i byns namn på kartan till platsen för Ovikens nya kyrka skiljer det 50 höjdmeter. Den till Skottgården hörande enklaven söder om Helgebacken motsvarar *Ungesvensbacken* i 1500-talskällorna, även benämnt *Halvarsbacken*. Myrviken i Storsjön skymtar till vänster. – Utsnitt ur ek 18E 7f (1972).

Namnet *Halvarsbacken* har levt vidare och kommit att avse en utjord eller enklav hörande till byn Skottgården, belägen söder om och gränsande till Helgebacken (fig. 1; *Halfvarsbacken* 1800 i akten till karta LMA 23-OVI-26, *Hållborgs-Backen* [sic] 1809 karta LMA 23-OVI-29, *Halfwars-Backen* 1823 i beskr. till karta LMA 23-OVI-46). På moderna kartor betecknas fastigheterna inom denna enklav med namnet *Skottgården* (nr 2:6, 1:5 och 1:11 på ek), men *Halvarsbacken* brukas alltjämt som ett inofficiellt namn av boende på orten (uppgivet av Eva Svelander, Oviken, till förf. i juli 1997). Ägoområdet som hörde till 1500-talets ödegård *Ungesvensbacken*/*Halvarsbacken* var dock möjligen något större än denna enklav, för det framgår av domboksprotokoll 1669–1732 att även personer i andra byar, vid sidan av bönderna i Skottgården, ägde andelar i ödesbölet eller »slottegodzet» *Halvarsbacken* (Oviken db 1649–90 s. 65, 104, 111; domboksutdrag i Olof Perssons deposition, fascikel 1).

Det är inte känt varför namnet *Halvarsbacken* konkurrerade med och så småningom trängde undan *Ungesvensbacken* på 1500- och 1600-talen, däremot kan uppgåendet i byn Skottgården förklaras. Prosten Erik Andersson hade nämligen några år före 1540 förvärvat hela Skottgården och efter hans död tillföll Skottgården med *Ungesvensbacken*/*Halvarsbacken* hans arvingar

(Holm 2021). 1576 sålde hans son Hans Eriksson Skottgården »medh all then deel som vnder Skåttgården hörer, och serdelis Halffuarsbacken» till sin systerdotters make prosten Erik Månsson och sin systerson bonden Olof Nilsson för 300 daler (SRAp 16/4 Stockholm). År 1800 intygade byamännen i Skottgården och dess grannbyar, med hänvisning till 1576 års brev, att Halvarsbacken »af ålder hört under Skåttgårds By» och därför borde undantas från det storskifte som då var på gång att genomföras (se akten till karta LMA 23-OVI-26). Att Halvarsbacken eller åtminstone en del därav idag utgör en enklav hörande till Skottgården är således en följd av prosten Erik Anderssons jordförvärv på 1530- och 1540-talen.

Vad gäller dateringen av namnet *Ungesvensbacken* (*Vngghe Sswens Bakkæ* 1540) kan nämnas att det var först under y.fsv. tid (efter ca 1375) som det blev vanligt att sätta ett adjektiviskt mansbinamn före dopnamnet; i ä.fsv. står ett sådant binamn i stället efter dopnamnet (Modéer 1964 s. 97; Otterbjörk 1974 sp. 323). Några exempel i tidsföljd: *Farthiegn Vnge* o.d. 1347–63, tidigast omtalad som *Farthiagn hin Unge* 1342 (Medelpad/Ångermanland, SMP 2 sp. 12 f.); *Lithle Berdhor* 1433 (Härjedalen, JHD Suppl. s. 37); *Vnge Biørn* 1463 (Jämtland, JHD 2 s. 39); *Unge Bengt* 1471–1500, relaterat till en *Gamle Bengt* (Arboga, Sundström 2015 s. 59); *Lillæsten* (sammanskrivet i trångt radslut) 1520 (Jämtland, JHD 3 s. 2). Namnet *Ungesvensbacken* torde därmed i likhet med *Helgebacken* ha bildats under senmedeltiden. Dock räcker inte källorna till för att utpeka vem namnlåtare *Unge Sven* var.³ Detsamma gäller den *Halvard* som *Halvarsbacken* uppkallats efter.

Min slutsats är alltså att *Helgebacken* och *Ungesvensbacken*, även kallat *Halvarsbacken*, har sitt ursprung som namn på gårdar, vilka under senmedeltiden utbrutits ur en moderby med namnet *Backen*. Utbrytningarna ägde rum under en period av bebyggelseexpansion i stora delar av Jämtland, inte minst i Oviken och socknarna däromkring (Holm 2020a s. 71 ff.). Att moderbyns namn så småningom föll ur bruk skulle kunna förklaras av utbrytningarna och har i så fall flera paralleller i Jämtland under medeltiden och 1500-talet (Holm 2020a s. 50, 68 f.).

Till sist skulle jag vilja kommentera att moderbyn (eller modergården) *Backen* omtalades med prepositionen *under* framför: (Martin) *vnder Baka* 1438, (Helge) *vndir Bakka* 1449 etc. Devine (2021 s. 78, 98) har framhållit att namnbrukarna därigenom kunde hålla isär denna bebyggelse från bl.a. bebyggelsen *Backen*, som ligger ca 2,5 km åt nordväst och som omtalades med prepositionerna *a* eller *i*: (Sverker) *a Bakka* 1410, (Sverker) *j Bakka* 1423 etc. Prepositionen *under* var väl motiverad sett till bebyggelsens läge nedanför den

³ Att namnet i stället skulle vara bildat till nsv. *ungersven* 'yngling' ser jag inte som troligt, eftersom detta ord enligt SAOB hör hemma fr.a. i poetiskt och litterärt språk.

branta backsluttnig som ses på kartan fig. 1. På liknande sätt skilde man i Jämtland på 1300-talet och början av 1400-talet genom prepositionerna mellan bebyggelsen fsv. *for/fore Bærghe*, fno. *firir Berghi* (senare *Förberg*, nu *Önet*) på Frösön och bebyggelsen fsv. *a Bærghum* (nu *Berge*) på Frösön; dessa låg bara ca 2 km från varandra (för belägg se JHD 1 genom ortsregistret s.v. *Berge*, *Förberg*; Holm 2012 s. 19, 31).

Källor och litteratur

- Devine, Josefin, 2021: Bygden, byarna och buan. Studier av bebyggelsenamnen i Hackås och Ovikens socknar, med ett särskilt avsnitt om fäbodnamnen. Umeå. (Nordsvenska 28.)
- Flemström, Bertil, 1972: Jämtländska ortnamn. Östersund.
- Fornvårdaren 2. Utg. av Eric Festin. 1927–30. Östersund.
- Holm, Olof, 2012: Självägarområdenas egenart. Jämtland och andra områden i Skandinavien med småskaligt jordäggande 900–1500. Stockholm.
- 2020a: Gård- och bynamnsbildning i Jämtland från vikingatiden till 1500-talet. I: NoB 108. S. 47–86.
- 2020b: *Hammarnäs, Haftorsnäs och Näset*. Gård- och bynamn knutna till en jämtländsk by. I: OUÅ. S. 65–71.
- 2021: Prosten Erik Andersson och reformationen i Jämtland. I: SaoS. S. 75–93.
- ms: *Södssund* – ett försvunnet jämtländskt bebyggelsenamn. Manuskript.
- JHD Suppl. = Olof Holm (utg.): Supplement till Jämtlands och Härjedalens diplomatarium. 1999. Östersund. (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 3.)
- JR = Jämtländska räkenskaper 1564–1571 1–2. 1944–48. Östersund. (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 8–9.)
- JÄH = landskapshandlingar, Jämtland och Härjedalen, KA, SRA.
- Modéer, Ivar, 1964: Svenska personnamn. Handbok för universitetsbruk och självstudier. Utg. av Birger Sundqvist & Carl-Eric Thors med bibliografi av Roland Otterbjörk. Lund. (Anthroponymica Suecana 5.)
- Olof Perssons deposition, ÖLA.
- Otterbjörk, Roland, 1974: Tilnavne. Sverige. I: KL 18. Sp. 321–325.
- Oviken db 1649–90 = Ovikens tingslags domboksprotokoll 1649–1690. Red. av Curt Maltin. Pdf-dokument. www.fornskrift.se. 2020. Östersund. (Källor till Jämtlands och Härjedalens historia utg. digitalt av Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap.)
- SRA no. länsräk. = länsräkenskaper i Från norska Riksarkivet år 1900 överlämnade räkenskaper och handlingar, SRA.
- Strid, Jan Paul, 1999: Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen. 2 uppl. Stockholm.
- Sundström, Agneta, 2015: Binamn i Arboga stads tänkebok. Uppsala. (Namn och samhälle 25.)
- ÖLA = Landsarkivet i Östersund.
- ÖLAp = pergamentsbrev i Diplomsamlingen, ÖLA.

Summary

The name of the Jämtland village *Helgebacken* from a name-typology perspective

By Olof Holm

Helgebacken is the name of a village in the Jämtland parish of Oviken. The name has been recorded in sources tracing back to the start of the 16th century, preceded by the simplex name *Backen*, with several examples from the 15th century. The author observes that there was once a farm next to *Helgebacken* called *Ungesvensbacken*. This farm lay deserted during the 16th century. The name *Halvarsbacken* was also used to refer to this farm. The author believes that the frequency of names ending in *-backen*, that topographically link to each other, and that are preceded by a simple *Backen*, indicates that they originated as the names of farmsteads. Hence, he interprets the names as ‘Helge’s farm in Backen’, ‘Young Sven’s farm in Backen’ and ‘Halvard’s farm in Backen’, respectively. The names are therefore thought of as being the original farm names of a type that was common in Jämtland during the Late Middle Ages and comprised a personal name and the name of the major village in the area. The first element should be seen as referring to the name of a previous owner or tenant. In the case of *Helgebacken* this would likely have been a *Helghe vndir Bakka* between 1449 and 1468.